नं०: १-६२

परिभाषेन्दुशेखर विवृतिः (टीका) विवृतिः

(व्याकरण)

परिभाषेन्दुशेखर टीका गदाभिधाना

पत्राणि २५

१६२

२५ पत्राणि

व्याकरण

५५

१५५

परिभाषेन्दुशेखरटीकागदा

व्याकरण वा॥२९

प्र॰शा॰ १

श्रीगणेशाय नमः॥ अस्यास्योपस्पनपारमामुवुर्गंगाभृतं मस्तकदेशवासिनी वाममाधं देहापिन

चंद्रिकापपं धापामिदे वंसनं क्रादिवं घकं १ वेघतानाथः पायगुरुशेनस्तानागेश्वरं गुरुं विद्

तिं परिभाषेंदुशेखरे तनुते गद्यं २ प्रारिप्सितसमग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवता

नतिरूपं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यास्थश्रोतॄणां मनुबंधतो मंगलाय यवतिव घ्रा

प्तानत्वेति निर्गुणमप तेनैस संभवादाह सांबेति रूपकमिदं धालानां भाष्यादिजः परिभाषा

घोविताया समर्थोनां परिभाषा एवेंदुः अर्थप्रकाशकत्वात्स शेखरे १ः स्वेति रूपपक्षे

घ नत्रतासाम्येवच्याख्येयत्वेन वंशान्मस्तक १ तस्मारोप्यते पद्वासशेखरे भूषणं यस्मपक्ष एम

तस्पशेखरभ्याख्ययः पक्षे तासां प्रकाशकालंकारत्वं शिवपक्षे नुपरिभाषा एवेंदुरिसादि

स्पष्टमेव ननुकस्ताः परिभाषा अत आह प्राचीनेतिः इंद्रादिसपर्धे वाचनिकानि सत्वरूपेण १

वैदितातिः अत्रास्मिन्नेवमध्येपिन्यापासिह्रात्तापकसिद्धस्यभावस्येनाभ्यर्हिंनत्वानत्वापु
कशब्दस्यहृंहृएवंनिपातः तत्रैवतच्छास्त्रीयदिगंतापकं एतच्छास्त्रलोकतत्रानत्रप्रसिद्धु
पुत्तिर्लोपः सत्रपाठस्यपरिभाषा एग मन्त्राव्याख्यानायवाचनिकीनांसंग्रहस्यप्राचीनो
क्तानांकासांचिद्भाषा एषा यद्वाह भाष्येतिनयोलत्वेनपठितानीत्यर्थः तथाचसोत्रवत
न्निएसस्तसंग्रहश्च एतद्र्थमेववार्तिकेपदं अन्यथाभाष्ये सेववदेत् अनेनरूपार्थतावच्छे
दकमुक्तं तथाचशुद्धरूढमिदं परिभाषापदं पदप्रयोगरूढमस्तु परितोभाष्यनेयासेतियोग
संभवात् अत एव परितोव्याप्तांभाषांपरिभाषांप्रचक्षते इत्यभियुक्तोक्तिः परिभाषापुनरे
कदेशस्थासतीसाद्भिभाष्यंचसंगच्छते एतेनशुद्धयोगीरूढमितिभ्रान्तोक्तिरपास्ताः संज्ञादिसंगादि ष्यतिस
तिभावः पुनः प्रतिज्ञातुस्य घार्थापघानतथाऽप्रतीतेः तत्रभाष्येसर्वत्रः एवंव्याख्यानतनइस

म: शा:
२

स्यादुक्तत्वेनसर्वशास्त्रोपकारकत्वेनचनावद्दुंशंकनेनान्वितिविशेषेणिकर्मकमेणिकर्मषष्ठ्यां।
तेनसमासः उभयप्राप्तावित्यस्यामयप्रयोगे एवप्रवृत्त्याकर्मणीतिनिषेधाप्रवृत्तेः शेषषष्ठ्या
वातद्भवनयन्नाहविशेषेतिवक्तुंसंदेहेऽन्यतमस्यादिनापूरणमर्थः अत्याख्यानादिति पदच्छेदः
पश्यौक्तिर्विनिष्ठोवाक्ययोजनाभ्यासेपोऽथ मासधानंव्याख्यानंषड्विधमतामिसूक्तो
पदेशःपरपररूपागमादिसर्थः ननुएवमतिप्रसंगेनत्याहशिष्टेतिभाष्यकाराशीमर्पःप्र
स्तुतस्वाद्याहृशनस्त्वमितिप्रकृतसमस्त्वमिसर्थः ~~ननुनलसराणास्वमलणाम्यपितिवेधोद्~~
~~घूसेऽत आह ननुघेतितस्यांतर्भावेणाल्वरतिंसुतवाच्याहृशनस्त्वमितिप्रकृतसमस्त्वमि~~
~~सर्थः~~ ननुतत्रलसराणास्वपक्षलक्षणपितिनिषेधोदुर्घटोऽतआहाननुघेतितस्यांतर्भावेणा एम
त्रहतिरितिभावः औचित्यादिति अन्यथाशास्त्रानर्थक्यापत्तेरितिभावः नत्वणादिषुभाष्यो २

तिरिभाव:

कज्ञापकैरेव संदेहपरिहारे किमर्थं परिभाषेयमत आह मंशोतिसिध्यर्थं सिद्धिफलके संदिग्धप
दे अशेषाचाघचसंदिग्धार्थप्रतिपादकत्वकारणनुवंथोच्चारणात् पूर्णि व्यवहारेण सर्वः न
प्रायाचनेमेह स्थिः प्रयत्नः संदेहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवं ज्ञापकत्वं अन्यत्र स्थलेऽनिर्वाह अत्रे तीयमा
वाप्रिकाम्यन्यथा उपवापवर्गोत्तरमेवानुवध्येतेति भावः ननु ज्ञापितेपि प्रवर्तकतया नि
वर्तकतया वा नास्य चरितार्थमत आह बोध्यत इति तथा चोपदेशपरंपरया सिद्ध एवायम
र्थस्तादृशव्यवहारेण बोध्यते इति नान्यत्रैवान्यज्ञापकता भगवतोऽभिमतेति भावः उक्तदोषो
द्धाररूपमेतत्सकलमाह न तेनेति व्याख्यानेनैव सर्वः भाष्ये इति अनेनैवं सति ज्ञापकापहनुसरण
केशोऽहार्थं निमृविनां एतेन तेष्वन्यार्थं सिद्धिर्व्याख्यानमात्रात् किं तु ज्ञापकादि तितथा प्रावोक्त
मपुक्तमिति निसीरदेव भ्रांता प्रत्युक्तमपास्तं भाष्यविरोधापत्तेरिति दिक् अयसीरदेवादिमिरत्रानुक्त

प्र॰ शे॰
३
3

मपि परिभाषाद्वयं संज्ञापरिभाषाणां सर्वशास्त्रोपकारकत्वादेशेषानन्यकरणेऽस्यैव तद्विषयकमा
दैव नुंसर्वे संगतिमाह तत्रेति शास्त्रे इत्यर्थः अलक्षणमिसनेनतस्य पूर्वमुपस्थितत्वादिति भावः
संज्ञेमीतरेतरद्वंद्वः अये समाहारद्वंद्वः तत्राघायायथेमाहो देशमितिस्यषंतस्य वर्तमान इति शेषः
उद्देशोपदेशयोरन्यतरः क्वचिदेदात्वुभेपदेस्य भावघञंतत्वात्तुहोपदेशोतिन्मेधीतिचतपाचो
पदेशस्तवाचो द्विशेष्ये अपंउद्देशशब्दः वृसतिमचपितुमनपासितिवोहमाहयचेतिसवेन
विधिवेशब्याहृतिः संज्ञास्थले आह गृहीतेति परिभाषास्थले आह उभयत्र कर्मधारयः सर्व
नश्यन्ना याप्यां ननतुकोमावनदेशोयम्नवाक्यार्थबोधः प्रसिद्धदेशग्रहणत्र न संभवतीसतम्मा
हदेशश्चेति चत्वेषेमवक्तियन इतितथाचनमुख्यंतत्वंकिंतुम्मारोपितमिति भावः नन्वेवं
तदानोविधिवाक्यार्थोज्ञानेनविकयस्यफलमिमाकांक्षाशांतमभावेवदुष्टत्वापत्तेरतम्माहतत्र
इति

[illegible]ट्ठीयस्याऽतोगुणे इत्यादेग्रहणे निष्ठापन्निरत [illegible] उद्देशाउ
पदेशत्वद्भावघञंतत्वे इष्टानन्वयेभित अधिकरणेति·

संज्ञापरिभाषावाक्यार्थेत्यर्थः अनेन शक्तिग्रहेण परिभाषार्थग्रहे एवमात्रपदेन विशेषणत्वान्न व्यावृ
त्तिः नन्वस्य पक्षे स्त्रीं इत्यादौ स्तुतस्यासिद्धत्वेनेतः प्रागेव स्तुताभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिवंधेत प्र
यत्नसांप्रगत्वसंज्ञापांततः स्तुतं द्विमात्रत्वेन पश्यंसाम्यपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तो बीजाभावात् अ
त्विधित्वेन स्यानिवत्वाभावाच्च प्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न संज्ञायाः कार्यार्थेन पापुनः
प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजसत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात्तस्य पक्षे चेदं तत्रैव भाष्ये दुष्टत्वादं
र्कं घेवनेतिसूत्रापि नु केपट इति सूचितामरु चिमुत्र पक्षे ध्वनापि तुं चासिद्धांतभाष्यमतमाहके
चिदित्यादिना केचिन इति भाष्य तत्त्वविद इत्यर्थः परीति संज्ञायां विशेषणस्य वस्तुमाणत्वादि
ति भावः बोधे सतीति शेषः आदिभ्या मणिम सत्यत्र तद्विषयपोऽनेहणं सकलमतद्वीनि। सम्मी
निर्देशाद्विष दिन सर्वविधीत्यर्थः एवमन्येपि संस्कारो विशेषणवाक्यार्थनिश्चयः गुणमेदः परि

प॰श॰ ४ भाषाभेदं एवेन भिन्नवाक्यतार्थमिति नियमः इत्यत्र पर्यवसितिः ननु यथोद्देशोऽप्येवं यदैकवाक्यतायां को
भेदः कार्यकालपक्षादत आह कार्येति अपिः सपादसप्ताध्यायी समुदायकः तथा च तत्र
पक्षे सर्वैकवाक्यता अत्र तु त्रिपादीभिन्नेनैवेति भेदः वाक्यार्थबोधस्तु त्वन्मते उभयथाप्य
स्त्येवेति भावः अत्र प्रमाणमाह तदेवेति पक्षद्वयेति यदैकवाक्यतयैवातिय मइ सेतदेव
स्पष्टः नाम इत्यतिनिश्चयो ननु परिभाषाप्रसंगेऽधिकार इत्युक्तिरयुक्ता न आह अधीति न
दुभयाशयमाह दीप इति । एतदेवाभिप्रेत्य सुक्ष्ममभिप्रायमाह तत्रैवेति पक्षद्वयेति यथोद्देश
कार्यकाले सर्वेः प्रदेशे विधिः इतः उक्ता भाष्यात् तत्रैव द्वयोः पक्षयोरेकवाक्यतायां आत्मभे
दं परिभाषाभेदं तै विधिसूत्रे यथानानि विधिसूत्राणि अनेन न न न दूषयकति षेधो यद्वन एम
वेवीनदंशिनं गुणभेदं निषेधभेदं ननदिसनेनयोगपपघंतिरस्तं एवं च यथोद्देशे एकदेश ४

२ एवं तु सति दहेर्दाघस्तामिति स्थिते झलोझलीति सलोपे प्रथमस्यपोरिति कर्त्तव्ये झषस्तथोर्द्धइति पंचमीत्वात् अव्यवहितत्वमपेक्ष्यते दध्याझलोझलीति त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात् अव्यवहितत्वं नस्यादिति धत्वाभावापत्तिरिति केचित् ·

स्थलं स्पष्टमेव कार्यकालेऽपि तस्यैव स्वविषयविषयकसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वात् तत्प्रसिद्धदेशे सर्वे
नैव तत्र तत्र स्वबुद्धिजननान्न इति भावः नह्याद्यन्तेकेति उक्तभाष्ये इत्यर्थः कार्यकाले इति भावः
एवं स्पष्टार्थः प्रसिद्धदेशस्थत्वमेव सर्वथाबाधापि तु एकदेशस्येदमुक्तमिति तात्पर्यं ननु
कार्यकालपक्षे एतत्समाधानं कुतस्तत्र भाष्ये पूर्वं नहीति निषेधस्य परिभाषास्वव्यवहारोऽतश्चा
हत्तेषु धेति चापि मुख्यस्य मुख्यैकस्वेन व्यवहारे इत्सत्त्वपः । निषेधेति अनुवृत्तगुणवृद्धि
श्रुत्यानन्तूशेषरूपनिषेधाकांक्षापांपाद हुत्ताहृद्धिविधायकशास्त्रोपस्थितौ तत्तन्तद्विषय
विषयकनिषेधवाक्यानां व्याप्तिपक्षे वितिगमनाविरहादुपस्थत्वेनैकवाक्यतपैवान्वय इत्यत्र स्व
र्थः इत्तोभिन्नपान्वितस्वरूपंच तपरिभाषासादृश्यं तस्मादित्यर्थः इति निरभेदे इति केचित् वस्तुतः इति हे
तोसादृश्यस्य पदार्थोनतरत्वानु इति बोध्यं तथाचारोपितं तत्त्वं न तु मुख्यमिति भावः ननु विरोधा

ए:व:
५
5

कयमेकवाक्यताऽत आह तत्रैकेति तयोर्विधिनिषेधयोरित्यर्थः पर्युदासेऽप्यनेन पदैकवाक्यता
सूचिता सा च विभिन्नसार्वधातुकार्धधातुकाश्रयत्वादिरूपाश्रयी नन्वसमस्ते प्राप्तेरन्निषेध एव
नञर्थ इतीदमसंगतमत आह असमस्तेति तेनः विधिनासाहित्यं चास्य वर्त्तितो नञस्य संबंधेन न त
था च [redacted] वाक्यैकवाक्यताऽनंतरं सा च प्राग्युक्तरूपा आद्येति भावः एवं पर्युदासे कार्यैका
लेऽपि परिभाषास्थले निर्णयं वक्तुं सा संज्ञास्थलेऽत आह संज्ञेति पदस्य कृत्स्नस्वदेशे इत्यर्थः सहैवेति
प्राग्वत् तथा च वाक्यैकवाक्यतेति भावः अत्र मानमाह तन्त्रं चेति नन्वेवं वोधादेवमसमर्थः ननु
तस्यैकवाक्यत्वेनान्वयेऽपि मनोपि पूर्वपारे न नन्वं तु वीरमनत्र नन्वसिद्धत्वहेतुमाहासिद्धत्वेसादि एम
ग्रहणादिसंतेन । असिद्धत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमिति देशस्य प्रदेशे निवाक्यार्थबोधोत्तरमे
वकल्पनादिति भावः तथा च यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्यैवमेवानन्यतद्ग्रहणं तद्देशस्य

तिगमकांतरमत्रैव वक्तुमाह एवमिति उत्तरवादि सर्थः तद्बोधो नरमेवेति पदे शब्देशे एववाक्यार्थबोधो
नरमेवेत्यर्थः चेनतत्कार्यतानसमुद्रपः तत्रत्ये निप्रदेशादेशाद्येत्यर्थः अत्रमानमाहात एवेतिमदेश
स्य परत्वस्य तद्बीजत्वादेवेत्यर्थः परेवेति एवं पाठेपि तत्रवाक्यार्थबोधाभावः एवकारेण संज्ञास्य
लेष्वपि चित्पावहृतत एवं त्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ नान्ति पामक्रमिति सूचितं परिभाषा
णां नुतसत्स्वेपि स्वदेशे येवी धोस्येवेति तद्रूपपविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठहृत्तमेव तन्त्रे पामक
मितितनता स्वयमिमुत्तुपदमेवस्फुटीभविष्यति मूले नन्वेवं मपदसंज्ञादाविष बाध्यबाधकभावो
अंतादि· वक्ती· रामिश्रदगत·
एकदेशाविकृतन्यायगतं· नस्यादत आह अकेतनतपरत्वेरो धोनभाष्यशब्दरेलादिरोधइति भावः तत्रत्येति स्वदेशस्येत्यर्थः
नः नन्वेवं तद्दृष्टान्ते पाघात्र्यसिद्धत्वात्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादत आह परत्वादीति तत्र स्वगृह्येण वकारे
णविधिप्रदेशे शान्ति गृह्णतिरासः अपि सपादसप्ताध्यायीसमुद्रायकः ष्यङः संप्रसारणामि
अपि

२ अरेति· मपदादीति· स्वादिष्वित्यादिविहितासु मिथोवाध्यबाधकभावापन्नासु इत्यर्थः तथाच सुप्तिङ् तस्मिन् तस्य कार्यक्रान्तत्वेपि न बाध
कम्

प्र॰ शे॰
६

तसूत्रस्थभसंज्ञापाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति भावः अत्र मानमाह अत
एवेति तत्र यथोद्देशांगीकारे तपान्तिवोहारे वैयर्थ्यः एतेन संज्ञाध्याहृतिः अंशेऽपि यथो
द्देशे तदसिद्धत्वात् अन्यथा शंकासमाध्योः संज्ञापामपि तु अत्वेन विशिष्य तन्नैव तदुत्स
र्गसंस्पर्श नेवेति भावः यथोद्देशस्य दुर्बलत्वात् तस्त्वे मानमाह यथोद्देशे इति एवमौप
परिभाषार्थस्य स्वाहितीयार्थमाह कार्येति चरितार्थे। नन्वचेत्तनत्वादुभयोः परिभाषयोः
कथं सांनिध्यमाप्तिः किंच सर्वत्र सर्वासां तत्प्रवृत्तिः किंचासिद्धत्वे तस्मिन् कथं नदुपस्थिति
रत आह कार्य एवेति तथा च आश्रयाशाप्तिताकांक्षयान्तोक्तःशेषमपामिति भावः तत्र तत्तीयद्दे
शोद्वारं स्पष्टयितुं उक्तस्यासे पस्य परिभाषार्थत्वे मानमाह तत एवेति अस्ति: तदा श्वेपा — राम
र्थकत्वादेवैयर्थ्यः तत्र अन्तियाणां परिभाषाणामिति संज्ञासूत्रे गत्निरूपक्तेवेति भावः इदं त्रिपादी

स्येनत्रतस्मिन् परिभाषाशास्त्रेनत्विहेति परिभाषाशास्त्रं तु त्रिपाद्यां सिद्धमित्यर्थः असिद्धिरितिक
र्यासिद्धमित्यर्थः असिद्धे तस्मिन्कथं तदुपस्थितिरिति भावः कार्यकालमित्यस्योत्तरमिमादिः न
न्वस्या अपि लक्ष्यैककार्येण समकालं तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः तत्र कार्येस्यासिद्धत्वेकपं तत्समका
लं प्रवृत्तिः एककार्ये हि सिद्धं तत्रोपस्थितिरस्त्वनामपेषामसिद्धत्वं तत्रोपस्थितिस्तु वाधितेषा
त आहूय च कार्यमिति कार्येण क्षेपादित्यर्थः तथा च कार्येण मूलोकरणेसा तासा माक्षेप
संभवं कार्येस्य स्वसंस्कारकत्वात् परिभाषापेक्षा परिभाषापा अपि स्वसंस्कार्यत्वेन विध्यपेक्षा
तत्र सपादसप्ताध्याय्यामुभयाकांक्षया संबंधः त्रिपाद्यां तु तदीयाकांक्षयैवेति विशेषः एवं च
सपादसप्ताध्यायीपराधारणा उभयाकांक्षयैव संबंधस्याशयकः एवंश्च कार्यकालाश्रयेणान्यतराकां
क्षयापि संबंधस्तुतराशयः तत्र सर्वैपरस्तु चिंसद्धतिसम्यक् तत्रैवोद्योतेन यथा वेदं भाष्यमुक्तंता

आलोकांधकारन्यायात् अंधकारस्येनालोकस्योदयप्रते तद्वितरस्मात्रत्वेन
ततुनांधकारस्य:

कैयटमतेनैतत्

प्र॰ श्रो॰ ७ सपंक्रमेवेतिनकश्चिद्दोषस्तथाचपरिभाषाणांकार्योर्थेनपाकार्यकालत्वमेवयुक्तमितिसिद्धेत्र न
7 शंकतेनचेतिआदिनाऽसीसादिपरिग्रहः परत्वादितिप्रकृताभिप्रायं ननुपरिभाषांनगेत
~~नस्यषष्ठमितिनेवयुक्तमितिसिद्धेनचशंकतेनचेत्यादिनाऽसीसादिपरिग्रहः परको~~
ष्ठोपसंमतविप्रतिषेधसूत्रेकेनैषयुक्तोऽविप्रतीतिभाष्यप्रतीकेयथोद्देशपक्षेपरिभाषयोः
पौर्वापर्येणतुकार्यकालतापामितिहितेनोक्तंपाठक्रतेतिपरिभाषास्थलेऽङ्गितिदोषः तासाम
त्रपक्षेपिस्वदेशेऽर्थबोधोस्त्वेवेतिभावः ननुअत्रपक्षेनत्रगमनेनकथंतत्वमतआहनही
तिनतत्पाठक्रमेनपरत्वंप्रदेशेष्विनिविषयसमानथाचतद्विषयत्ववृद्धिःस्वग्रहेनग्रवाजन्मनऽ एम
तिभावः ननुकार्यकालेस्वस्येवृत्तियोगमनमितिकथमुक्तरीत्याऽविशेषोऽतआहनहीति ७
नसन्निपीतिपक्षद्वयांतर्गतेकार्यकालपक्षेपीस्वर्थः आपिर्यथोद्देशसमुच्चापकः नत्रचवैपरिसं
त

वोऽप्यमः। वृद्धीनित द्विषपेसादिः इदं च परिभाषास्थले संज्ञास्थले तत्तद्भाष्यबलात्तथांगीकृतं इति
भावः अत एवास्य देशान्तरागादेव नप्रश्नो भौमुक्तं प्राक् कैयटस्यापीसमवेष्टमित्याह न एवेति उक्त एवा
र्थः नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधान्च विरोधाच्च तत्र कैयटस्य का गतिरत आह एको गुणो नोति विपक्षे वा
धकान्तरमप्याहान्यथेति। एवं पक्षीय कैयटोक्तांगीकारे इत्यर्थः प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगसाधनफ
लकत्वेन देशस्थत्वेन तत्र मिलनान्नस्यान्नु इति तथा च परत्वस्योच्छेद एव स्यान्नु इति भावः नन्वत एव
वनादृशादेशोऽनन्तरत्वनेः तत्राह किञ्चेति कैयटेति। स च प्रागुक्तः संनिधाने न वौद्धे न तेषामिति ने
षामपीत्यर्थः इष्टापत्तौ वाधकमाहैवं चेति तन्न परत्वव्याघाते चेत्यर्थः न चैवं कार्यकालपक्षमाद
यत्रिपादीपरिभाषाणामप्रवृत्तिरिति पथो देशे तु एवं रीत्योक्तानि प्रतित्रिपाद्यसिद्धत्वेनाप्र
वृत्तिरेवस्यादिति भाष्याद्युक्तमत्र प्रागुक्तं विरुध्येतेति वाच्यं परिभाषाणामसिद्धत्वेनाप्राप्तेः असि

प्रः शे:
८

द्वेनापिकार्येणास्वार्थस्यमात्राकांक्षणात्तदाक्षेपसंभवस्योक्तत्वात्तवस्तुतस्सबंधपाठहेतुत्वपरत्वमे
वतन्त्रिपामकंपरैवप्रगृह्यसंज्ञेसप्तसंज्ञापरेणतत्कार्यप्रवृत्तिभावउच्यतेआश्रयात्सिद्धत्वा
नेप्रश्नः कथमितिएकदेशिनउत्तरंकार्यकालमित्यादीतिएवंचनतद्विरोधइत्येकरूपतासंज्ञा
परिभाषयोःसिद्धाएवंचात्रापिस्वगृह्यैवास्यार्थबोधएवंचतल्लक्ष्यसंस्कारकत्वमपितस्यतुल्य
मुएतेनकार्यकालेपिपाठहेतुत्वपरत्वमपास्तीनामेवअन्यथाऽङ्गोत्तस्यादिसारेत्रिपादीस्थकार्य
कालपक्षेएवपरिभाषयोःप्रवृत्सापरत्वात्तन्ननुमादिसेवेतिसिद्धान्तासंगतिरूमपोरेकदेशस्यत्वे
नपरत्वासंभवादिसपादस्तत्रन्नएवेनावदेशस्यदृष्टत्वेनतत्राप्रवृत्तिसूचनायकोचिदिमुक्तंअन्य
थेनदम्भस्यमवेस्यासिद्धान्तत्वेनपरेष्वितियत्नमुचितंअत्रएवेनदृष्टयस्यादसोमादिसत्रसोपोन एम
विरोधोनेतिदिक्तदेनध्वनयन्नाहक्रममितिअयेसत्तायाःसंज्ञाप्रसंगेनस्वरूपतापाःतद्दृशे

षमज्ञापाः शास्त्रमूलत्वात्तच्छास्त्रस्यादावुक्तेरवश्वतद्विषयकं परिभाषाद्वयमादौवक्तुं जीर्णो
नुक्तत्वानस्वग्रंथेस्मननतोध्वनमपितुं चपूर्वं संगतिमाह। इत्संज्ञेति संज्ञायाः पूर्वमुपस्थितत्वात्त
द्विशेषेताहृशेविचार इति भावः इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वलोपान्यकार्यजनकत्वविशिष्टं इदमत्वं
धर्मसामान्यलक्षणं पतोही संज्ञका इत्पसे संज्ञाद्वारकस्वलोपान्यभावाभावरूपकार्यभाज
इत्यर्थ इति तत्त्वं तथापर्यवसितं एवमेव वाच्येतयोक्तिः प्राचांमतस्यापि संग्रहाय अवयवेस
त्यलौकिकप्रयोगस्य प्रकृत्याद्यंशादिं तत्रैव ततत्प्रयुक्तकार्यभेदसंभवात् [illegible] त [illegible] रेकदेशिमत
[illegible] अनेकं ताइस्मिइत्सुस्येतिशेषः घ्येस्त्वानुक्रमेकांतत्वोक्तहेतुनो [illegible] लब्धं हेतुव्यतिरेकमुखेनाह माह
योत्येतिशास्त्रवादिविसर्पेः छेदनादेतत्रानुपलंभादाहृक्तराचिदिति कदाचिदपीसर्पेः छेदनाद्दिपू नः
वेपिसर्पेरवेनानुपलब्धिभवस्यविच्छेदः अयंतु। अनुबंधत्वावच्छिन्नस्तुनतथानअवयवः तदर्थेत्तिप्रयो

ओपदेशिकबोध
कबोध्येलौकि
क

म: शो: ६

गस्येड्यसर्थः नन्वेनवयवत्वे तदनुवादकशास्त्रान्तरे ष्टुत्विनस्यात्संबंधाभावान्न सामीप्ये तु न ष्टुत्विरिति

स्पष्टमेवात आह श्चुत्वादिति समासोवक्रुश्रीहि सामीप्यं चान्तरभिन्नतष्टुधकौपदेशिकगतं राता वता

तन्त्रकार्येपि सोपाधिको पलंभापत्तिनैतिवाच्यं नन्वेवमपि एवं च न परविषये पीकार्यप्रसंगः ष्ट्

स्य चिदत्तन्याहवुश्चिति एवं स्यावेससस्य एवंवोध्यैव सर्पेः स्पंधंचेदंतस्यलोपइत्तिसूत्रभाष्ये पक्षद्वयं सदो

क्ष षमुक्तं व्युत्क्षौ एवं नन्वेतन्तरदू नित्ततीयपक्षे एवं परयोरिति कार्यप्रसंगरूपदूषणदोषं पदिह रताद्वृत्ता देस

नेनव्याख्यानं च न कुर्यादेन व्याख्यानपरतया नन्वेवमपि रस्वसैत्राभावे मूले कुमारएवान व्याहर

लंक्ष्यमिति लक्षणायेति तन्त्रं विधेयबोधकेऽनदमित्ते औपदेशिके एतेन न विधेये ऽनुपलंभेपि क्षस्य

भावः सूचितः अवयवावेति दर्शनस्यैवायोसिन्नत्वेन न तन्त्रे वेति नियमाभावेन नस्यात्संसत्वात्तनदु रा म ६

नं घसंज्ञा सत्त्वेभाष्येइहहि व्याकरणे सर्वेष्येवसानुबंधकग्रहणेषु रूपमात्रेपिपने पञ्चासेतद्रूप

भावः एवमेकदेशिमतमुक्त्वा सिद्धान्तमाह यस्नत इति अकांता अवयवाः तत्र तदभावसाधके हेतोः स्नत्र कदाप्यनु

पलंभस्योक्तत्वात् ... कथनं तु मतमाह स्नात्र इति

त्विति रूपनिर्ग्रहस्य शब्दस्य नांतरेणालौकिकं प्रयोगं नत्विंभ्यं लौकिके प्रयोगे सर्वानुबंधानां प्रयो
गेनास्तीतिहृत्वाद्वितीयः प्रयोगस्तु पास्यन्नेको साबुपदेशो नाम्नोति नन्वेवं शास्त्रावस्थाकारे ऽपि पूर्वप
वसीपत्तिरत आहान्यत्रेति न पावानुपलंभकमलं विनैकजातीयसंबंधेन नन्नान्यत्राद्वोपलभ्यमा
नोऽनवयवस्तं विनातन्नैवोपलभ्यमान एवयः सोवयवइति फलितं अन्यथाशास्त्रायात्रपिछे
दनादिनान्यत्रोपलंभात्तत्रैवोपलंभाभावेनानवयवत्वं स्यात्तदाहाऽनवेति व्याक्तिभेदाद्हजा
तीयेतिसंयोगादिनेसर्थः नैवमयुमिति अनुबंधानतादृशासंबंधेनैकमन्येकेनमनंतरपस्सोत अनुबंधोनता दृशासंबंधेन तंविनासर्व त्रोपलभ्यइत्य र्थः
भाष्योक्तेन पुनरस्सवेनोपलभ्यइत्सर्थः एवंश्वमनेनहेतुनौकंभ्यानतद्धेतुतिरासेनसाधितेऽवयवत्वे साधकां
तरमप्याह एवंहीतिपत्नोवयवत्वेइसर्थः अस्योभयत्रान्वयः स्यायतः श्रौविसेन अप्यारोपंविने
तिपावनन्नन्वनणोः एवंलोकगतिभ्यामपिनिवे यथ्यमतमाहेदं चेति एवोक्तं सर्वं चेसर्थः तदे

वीहोत आह किंचेति नन्वादिशब्दोप्यं त्पशब्दवत्सुखाकोप्याख्यानुमत आह
[illegible] एवव्याख्यानेन निर्णीयइतिनतस्य

मर्मतर पक्षो न्युतर

प्र सो वाहन्तत्र युक्तमिति एकांतत्वानेकांतत्वोभयुतरैमिरमुक्तं तत्रभागे स्यापं भावः एकांतत्वे एकोव
१० यवोहृपो नसंभवतीति व्यार्थमिने नतिलयेयपि नानेकांतत्वे तथाभ्या नंतपे स्पोभयापेक्षस्येक
त्वविरोधाभावात्संदेहाभावाद्यारव्यानामप्रवृत्तेः विरुद्धानेककोटिविषयकत्वानस्यैवसंदेह
त्वात्तथावैपर्थ्येमप्यगेवकिंच युक्तरीत्या व्याख्यानाप्रवृत्तौ वुजगणादिवहितकादि
विषयेतिस्वारिप्रयुक्तवृध्याद्यापत्तिलक्षणारोपाभावप्रयुक्तलाघवं च एवौक्तहेतुनैतस्ये
वसिद्धिश्चेतितत्र ध्वनयन्नाहेतीतिद्विगितिएतस्यसेभाष्याधुक्तरोषत्रयंतदुक्तरीत्यैवत
त्क्रमेणोहृं तु एवं संगतिमाहतन्वेकांतत्वइत्यादिः अनुवंधहृतमनेकान्तत्वंनाश्रयणी एम
यमितिपरिभाषार्थः एवमग्नेपि भ्रस्यांतापकमगहाशिदितिउक्तरीत्यैवेति [illegible] भावः घसोरेह्वा १०
विसादौनिवोहस्तुभाष्यादौस्पष्टइतिभासयंचारितार्थ्यंस्वस्मिन्तस्पष्टं लंगिउपेक्ष्यत्वापित

से

तपरिभाषाफलमाहतेनेति अत एवानंतरपसेव्याख्यानेन निर्णीयापि पुनराशं [redacted] रमृतं भाष्ये
सहेतुत्वेन समर्थितं चोक्तापि न वचनेनेत्यर्थः एवमग्रे सर्वत्र बोध्यं न तु लालः पसपाधिकारपा
ठतोपदेशिकप्रसपत्वेन दानुबंधत्वेनानया प्राप्तदोषस्य प्रश्लेषेण निवारणेऽपि शादिरनया
सर्वादेशो न प्राप्नोतिग संतरसंभवेन एवं वत्प्रश्लेषो नात आह शादी ~~पस्सत्वमल्लोऽस्य वेवि~~ ति आदि
~~नाशवदोऽभावेन चाचानुवंधत्वस्याभावेन विनाविनाममाति आदि तुबंधत्वसत्वेपि आनुप~~
~~र्थानृपगनाऽस्मानुपूर्ओत्सर्वोऽदेस्त्वमित्यर्थः~~ नाजसंज्ञोसुपामिति सूत्रोक्तजीश्त्यादिसंग्रहः
औपदेशिकप्रसपत्वस्यात्र सर्वत्राभावात्तथा च सर्वोदेशनाभ्यादौ तत्र भ्यातिदेशिकं प्रसत्त
पत्वं न नरस्यं तेति एवं तदभाव एव भ्यनुबंधत्वं च विशेषणं न तु उपलक्षणमिति भावः तदा
हानुपपत्याद्दिति। उक्तक्रमादित्यर्थः एतेनान्नणलुङन्ने खंकुर्वन्नीरदेवादिः परास्तं उक्तहेतोः

केचित्तु एवशब्दोप्यर्थे विनाशब्दाभावे तथा चानुबंधेन विनापि नामानुबंधसत्वेपि आनुपूर्व्या तदा आदन्त्यानुपूर्व्यादि सर्वादेशत्वमित्यर्थ इति समूहते॥

प्र॰ शे॰ ११

इदं च प्राचीनरीत्यां अत एवाहृच्चिबोधकस्तु प्रयुक्तः वस्तुतो णल्युक्तक्ककार एव ङाडेजसः शीभावौ
ङित्वादेव सर्वादेशः इति बोध्यं इत्यन्यत्र निरूपितं गुरुभिः स्पष्टं चेदं तापनेस्य लोपः इत्यत्रैव भाष्ये॥ ए
वमपि उक्तदोषस्यानमते उद्धारेपि पलोपो न रमात्वे इति भ्रम्यप्यान्मनेजंनत्वान्तस्यादिति भावः
नस्यादिति तथा चाच उपसर्गादिति स्यादिति भावः ननु पसत्वे एव निषेधोऽतआह इदेप इति
आत्वाप्राप्तेः सस्य दत्वाभावेऽन्वयः ननु एवं नल्लोपो न स्यात्तत्राह पलोपोनेतिनास्य
उक्तप्रयोगस्थस्य इति निर्देशादिति इसस्वं वादेवः पदेऽस्य स्यात्तोसस्य सेकेकाकानतापानुबं
धेन न्यवयवलिङ्गपरत्वान्निरनुबन्धकस्त्वनवयवकावयवत्वेनुबंधेन लिङ्गपरत्वान्निरनुबन्धकानुबंधा
भस्यात्मस्मिन्नितरार्थः सर्वांनुतेनुविधिः स्येजंतत्वबोधनेनालोन्त्यपरिभाषयापांत्यस्याहृस्व एम
त्रस्यामेदः सानुबंधस्याल्भूतस्य मादः इति निर्देशादसर्वः तस्यतत्वमुपपादतिन्माहेचर ११

एवं च आदेच उपदेश इत्यस्य अलोन्त्यस्येत्येकवाक्यतया अनुबंधेन तत्रानि[illegible]ष्टपरत्वान्निरूप[illegible]कअेजवयवानुबंधेतर
निष्टपदानि [illegible] विशिष्टस्येजंतत्वबोधनेनालोन्त्यपरिभाषयांत्यस्या
त्वं स्यात्

ति।उपदेशइतिकर्मणिघञ्षष्ठ्यर्थेसप्तमीविशेष्यत्वंचतस्यतदाहपदेतीतितस्यासंगतिरि
तिःमाऽस्त्वितिमिरेशस्यासंगतिरित्यर्थः तस्यतदर्थज्ञापकतासंगतिरितिचेन्नविसाठः तत्रनि
र्देशस्यपरिभाषार्थज्ञापकत्वसंगतिरित्यर्थः चास्यामेऽज्ज्ञस्यस्यांतस्यमेदूँलस्यभ्मनुवं
धलोपेजातेस्वधातुत्वमित्यर्थेस्यनधातुलोपइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति
भावः तत्रभ्मादेचइत्यत्रानिहत्तेरितिगवादिशब्दानांतोभ्वितेसाधेकदेशानांचानुपदे
शात्मात्वंइरेप्रभृतीनामुपदेशेपित्मानिसत्वाभावात्ततः प्रसप्रसक्तिषेधेपिप्रसासि
स्याशिन्मस्येपरत्वयोग्यानामेजंतानामेवग्रहणान्नदोषः अधारणसामर्थ्याद्दपितत्मादो
षः पावनाविनेत्तिसिद्धुंनादिदमपितजह्याथंस्जेन[illegible]ऽज्ञदेशानांठेरनेत्वस्यापनेनवरितार्थं
नादिसपात्वंभ्मनस्वाथापित्विवृमिसादेचइत्यत्रननदेनद्धातुग्रहणंतिष्ठतुनावसांन्यासिक

प्रः शीः
१२

मितिलिड्धातोरित्यत्र च भाष्ये उक्तं अंतरंगत्वाद्धनीहारान्तिससंवद्धस्य मेङः एव सूत्रे ग्रहणं
न माङः तस्य पदान्तरसंनिधानेन प्रतीयमानवृत्तिं गम्यतीहारश्च स्त्रियानुङ् त्रिकैपदः अ
मेनुमाङोः नाभिधानानुक्तोनुसन्ति रितिनन तस्यतत्र ग्रहणमित्याहुः तदाहेत्यत्रेति उ
घोताशाविसर्थः अत्रसंमतिमाह स्पष्टं चेदमिति उक्तं ज्ञापकमित्यर्थः दाधाघ्वितीसुपलक्ष
णंतस्यलोपश्चेति सूत्रस्यापि ७ एवमितिप्रागवनंतिणेतिश्चत्रस्याध्वघेतिप्रासरणस्य बा
धकशासदृशातीतिसूत्रविहितस्यविकल्पविधायकं विभाषाग्रहणमिति संबंधः नन्वेतासारू
प्यांगीकारेनुनेनेवसूत्रेणरूपद्वयसिद्धौतदानर्थक्यं स्पष्टमेवाशंक्यकोक्तं वारयति नेने
तिवासरूपेसुपलक्षणंतस्यलोपश्चेति सूत्रस्यापि ८ अयथेत्संज्ञाप्रसंगात्संज्ञादेशोपदेशपठना
वपेददंकाविधौ अन्यत्रविचारदृतिपूर्वसंग तिं धनयन्नाहननुसंख्येति प्रकरणेनिर्दंद्वहर्या १२

तापितेपिअनवैधत्वाभावात् विभाषापदवैय

।दित्वं चेस्य षं ननु सैंधवमानयेत्यादौ भोजनादिवस्मृष्टे नेकिं तत्प्रकरणमपेननहूद्ध्यापिशक्तिसंको
चोभवेन्नूनं च पूर्वोपक्रांतत्वं नत्वं चाप्यवदि नस्यानस्याभावादनभ्याहत्यास्तिचेति हलेनेत्तीत्तिशस्त्रेऽ
त्तिभावः एवमप्यवच्छेद्यंस्य घार्यमाहन क्वित्ति एकशब्दस्यानेकार्थत्वेन संख्याशब्दस्य ग्रहणापा
हस्यादेरित्ति परिभाषापाठनिरस्तापाहशाब्दे दत्तितापारस्तीत्ति इत्स्याजीत्तिनिषेधइस्यर्थः
त्तापकमुपपादयत्तिनहीतिननु अनर्थकत्वेपितेः सामर्थ्यात्क्रमीतिहृत्रिमसंख्यामात्र
पसत्तिषेधः स प्लुतोऽनभ्याहशब्दस्तावेत्तिलौकिकेतिनत्वं चास्त्रवेदभिन्नविदि नत्वं च अनएवतत्र
सामर्थ्यात्कृत्रिमनरप्रसिद्धद्वयग्रहणेपि नसतिः पघप्यस्कृत्रिमस्यैव ग्रहणमित्तिमात्रत्तापने
।पि अस्य सापूल्यं तथाप्याग्नेदिनादौ दोषापत्तेः संत्ताकरणवैयर्थ्यापत्तेश्चाकृत्रिमस्यापीन्य
वत्ताप्पने एवं च संख्याग्रहणेन दोषइत्तिभावः इत्याधवगात्तिरित्ति केपाद्ध्यादेरेवावगात्तिरि

प्र: शे:
१३

सर्थः ननु कारकस्येति भावः ननूभयगतिरित्सुघोरं फलकथनमयुक्तं तथा तत्राभावान् संख्याग्रह
णस्य लेव तथा फलं वक्तुं युक्तमिति चेन्न उभयगतिरित्यस्योभयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोर्विषयभेदे
नैकत्र विषये च गतिर्ग्रहणमित्यर्थेनान्वितत्वाल्लाभात् तत्रांसमलक्ष्यं तु एवं पक्षविषयस्यैवेति न
पुनरुक्तं: अनेनैव तद्दोषपरिहारः अनेनैव चत्वः कर्मेत्यसादौ कारकाव गतिस्तदध्वनयन्नाह
ने नन्वेतेषां त्रपाणां मध्ये इत्यर्थः व्याख्यानं भाष्यकृदादीनां अनत एवेति तथा व्याख्यानस्य प्रा
रणत्वादेवेत्यर्थः नन्वेते त्रयैव व्याख्यानानां अन्यथानदसंगतिः स्यादेवेति भावः एतेनोभयो
र्ग्रहणं वा स्यान्न हृत्रिमस्यैव वा अकृत्रिमस्यैव तु ग्रहणं कथमिति सर्थः स्यष्टं चेदमिति प्राग्
मि क्तं सर्वे सर्थेः नन्वहि एकादीनां संख्यासंज्ञार्थे संख्याग्रहणमुदश्य समर्पकं कृत्रैव अमि सांशं को राम
क्तौ सा म सांख्याने कैयटाद्युक्तिखंडयति यद्विति तेषां संज्ञा सूत्राणां ननु सर्वेषां सर्वार्थे वाचक १३

त्वमिति पक्षेऽगृहीतशक्तिग्राहकत्वमेव नेषामत आह सर्वैरिति नाविति यतस्तादृगस्माभिर्दृष्टं पमिति
भावः नन्वाह विशिष्योक्ति सर्वेशब्दार्थसम्बन्धग्राहकमेधारयषष्ठीन पुरुषाबोध्याः सामान्येनेति शब्दत्वा
दिनेत्यर्थः नचैवं व्यवहारापत्तिप्रमः संज्ञायाः सज्ञितिकाचिदिसादिहरिरित्यर्थासंगतिरिति वाच्यं
तस्यानन्यतन्त्रसंकेतेग्रहीते ननसंकेतज्ञानरूपप्रकरणावशात्तस्यैवोपस्थितिर्नोन्यस्येति फलि
ततिपमपरस्यानन्तदेन दिशेषपादिशेष्यवदिसनेन सूचितमिति मंजूषायां विस्तरस्तस्याहाम्पचेति
अयसिंहावलोकनन्यायेने सन्नकविशेषोद्देश्यकविधौ विचार इति ध्वनयन्नाह नन्वध्यनेतिश
पितइत्तिनिष्ठाशीरित्तिकित्वनिषेधः आदिनाशापितेसादिसंग्रहः शापितेति रजतपाठस्तुसुग
मएवनिषेधःस्यादित्तिकितीतिसत्त्वसमीत्तिभावः नचैवंतिष्ठगुणीतिव्यपेनेन तावन्मात्रवारणा
पेक्षपापारिभाषाज्ञापनस्यैवोचितसादिति वाध्यंपत्तुस्वस्याज्ञापकंदीधीवेव्योगुणप्रतिषेधः

सी
कुटाशेकु ङूपाठो वेति ईंदेवा इयस्तन्न दीर्घो वेवीरामिस स्य प्रसार्ध्यानाम् ननु प्रसारण्यानस्य ले
दृष्टफलाभावेन भाष्यरीत्यानर्थसंभवात् आदीध्यकइत्यादौ इनित्स्वराणां चोद्गितीतिवृ
द्धिनिषेधेन साफल्येन सूत्ररीत्यापि तत्त्वासंभवात् पाठस्याशोकवर्निकल्पापेनचरितार्थेवा
त्रातआह स्यंदिलादिति नचात्र देशः सौत्रः तथासति अन्यत्र प्रयोगो न स्यादिति भावः चेनानि
षाश्रीदिति निषेधस्पर्धी धीवेव्योः प्रकारांतरेण प्रसारण्यानपरभाषास्य च समुच्चयः अ
न्यथानयोर्दीर्घत्वात् किंति चेस्यनेनैव निषेधे सिद्धे प्रकारांतरमनुसरतां व्यर्थमेवेति वोध्यं न
पावाध्येत्ताशापितत्र अरिरिषतीत्यादिषु दीर्घः नेवमृणुन्विषतीत्याशास्विसाहोरणुचेति गृहिप एम
तः द्वित्वात्मिति ननु पूर्वं अन्वेवेति भावः अन्यथानद्विशोषणाभावे निमित्तत्वाभावान्नत्वाभा १४
वापत्तेः नत्ववृत्तिः द्विर्वचनेचीति सस्य प्रवृत्तिः एतेन परिभाषाद्वयमिदमिति सीरदेवोक्तं सु

ध्रुपास्यइ साराध्यवनयाप्तस दोषस्य ज्ञापकत्वाद्दूरता मिति भावः तेनोक्तं एकपरिभाषापक्षेपि प्रातिस्व
मे तद्धर्मस्य वशात्पक्षविशेष्णीयत्ने चित्रे सा घोक्तं उक्तज्ञापकस्य सिद्धं भाषां न रमि सम्योक्तं चापास्त मुक्त
युक्ते भो ष्ये ऽस्मानुक्ते ऽन्यथा कारणोपि कार्यपरिणोपाश्लिष्टस्येव निमित्तत्वव्यवहारः सर्वेन चारिरिषणी
साध्यविसत्याउपश्लेषस्य समीपसंबंध रूपस्य भेदनिबंधनत्वात्तननद ध्वनयनूस्ति द्धत
मा इव वस्तुनइति अस्य नत्व मि सत्त्वान्वयः तंत्रेति न्यायप्राप्तस्तद्दीस्यर्थः तस्य समवायि कारण
स्य तत्वेन निमित्त कारणत्वेन अत एव अज्ञापकसाध्यत्वाद्देवहेतोः सकलगोकतं त्र प्रसिद्ध
भेदवत्त्वस्य ध्वनितैषेति तन्नहिजेघीपते द्धीयनेऽस्मेनद्दूरकान्यत्र हरणस्य रूपानिदेशज्ञापके
तोक्ता तेन पथा ध्वनिनानतथास्य स्पष्टमुद्योते १० अथ संज्ञाप्रसंगादेवसंज्ञाकर्मके संज्ञिविशेषोद्दे
श्यकेविधोविचारइ निध्यनपयाहन नु भणीति दापेनेसादि तितनस्वंरूपमितितिनद्गृहणेन समु

अदाविति निषेधक्षन: दे प: प्रकारस्य सामर्थ्यान्नोत पूर्वद्राप एव ग्रहणात्:

प्र॰शे॰
२५

द्वापस्यादरूपत्वादेकदेशस्य चानर्थकत्वात्तथाचरणत्वं न स्यादिति भावः इदं च मुख्यकार्यकारूप
से हि तीपस्तु द्वेवेलए वे सुक्तं संग्राहकवाक्येऽत्र बहुवचनसत्त्वेऽपि लस्य संस्कारकवाक्ये तद्नुप
योगात्रह्यामिति एतत्सरिभाषाप्रवृत्तिविषयसूत्रे कापित्वेनानिर्दिष्टमित्यर्थः अस्यतस्य शब्दे
रूपेनान्वयः तस्यतत्त्वोद्देश्यतावच्छेदकथंचित्तत्तु न तस्य तोपात तावच्छेदकरूपे गेवे सात्वह
इति भावः आगमइस्य पदस्यादिः तद्गुणीभूत इस्य पतदस्यादिः अस्येव व्याख्या शब्द
गेत्ति आवं तेरकिता विसादिने स्वयेएवं वास्य के परोक्ता यौन युक इति स्य ष मुखोने ननु नेहणा २
मुद्धारणांतानं वान हि ते नतस्य न्नहणं संभवतीसत आह तद्गृहेति ननु तद्गृहके गा श्रोत्रेरगत द्गृ
हणोपि प्रहृणे व्यासिद्धिरत आह तद्बोधेति ननु एवमपि तेनोच्चारणासंभवोऽत आह बोध्यत इति राम
समुदायपरत्ति शेषः इदमेव ध्वनयितुं अस्यालौकिकन्यायासिद्धत्वं प्रतिपादयितुं तत्साधकन्यायविशे २५

षणां सफलयतीत्यन्वेति तेन तत्स्थोपधनेइ सर्थः परिभाषायामित्यर्थ इति कात्स्न्येन तद्गुणीभूत इति पा
रितन्त्रे सस्याख्याने इ सर्थः न हे वाहृ लोके पोतिक्षपि: शास्त्र समुद्धापक: नो हि शिष्टस्य ने
नोत्पत्तिः सिद्धिः एवेन तद् हि तस्याहानेः ननु पदागमाद् समस्य यथा कर्पं स्वैव संबंधिनं प्राग
मात्तस्वयवाइ साधेवापोस्त न ग्राहयमुदीतिघुन्नमिनिरेफस्य यथाकवचिन् घुसंज्ञास्
चोपानदासमुदिश्य विधानात् अत एव नेति खं न अन्यथा रेफस्य शास्त्रे लग्न कार्यावयववत्वे
बोधनेना वपवावयवस्य समुदायावयववत्स्य लोके सिद्धत्वेन दावयववत्वस्य रेफे सत्वेन तदाप
त्तिरिति भावः नन्वेवमप्यन्याप्तिप्रसंगस्तद्वस्थ एवानन्याहाने मुंगीति अन्यथा न्याति स
त्वानंगीकारे विशिष्टस्य भ्रमः अकृत्वे नन्वहल्ग्रहाकरेण सहेति शेषः तेन एतद् इनिमत्वेन
भ्रस्योभपत्रान्वयः नहूयोपादानात्तचोक्तिः अन्यथादीदियेइ सन्नातरंगत्वाघुटिहूत्वे

यावत्स्यान सामंदकथमिति न नश्रंक्यं. अकृत्ववत्कं यत्र सामान्ति दिनन्त

आतोङि. तद्गतिवाधनार्थं तेनैतत् एतदुत्तरमोनस्यनेत्यनेन सिद्धेः

दिव उदत्स्त्वे ऽकारोऽनुबंधः प्रत्ययस्य न समुदायस्येति भाष्ये उक्तत्वे नायमनुशास्येनाश्रीयते इति केचित्

१८ न पातद्वि। ऊधि स्यैशोऽ चाग्रहणेन ग्रहणे हेरनेकाचइति यणा प्रतिषेधविधानं तु पाक्षिकमकारत्रयप
18 त्रपश्च वर्णेन सम्पूर्णमिति भावः जहार इति न तु प्रति हारपतीप तोऽचकोऽविशेष इति चेन्नश्रु
त्तत्र उक्तरीत्या घुसंज्ञा स्त्र्योपातोद्देशेमरेफस्यो विधानं च्य न तु नपा आत च्चौ इसेनस्त्र
श्रोपाताकाराद्देशे न रेफस्य विधानं । धातु पदस्यानुहरणं लड् इत्येनेनाक्षेपे पितस्य पार्थक्येन नेरसेभवात्
च्याकारविशेषणेन यावान्वयसंभवानुच्यासि स्य विशेषणत्वस्यैवांगीकारेण संभव
तीति न्यायानंगीकारात् नन्व भ्यमाणारीत्याऽन्यथा तु पपसभावाच्च च्यंगेत्वानिमित्तप्यऽइ
सर्थेनांगस्येति नुषष्ठ्यंतमेव न तु पंचम्यन्तमिति स्पष्टं भाष्ये व्याख्यातत्वादिति एतेनाति सत्वमेनगभिपे राम
स्यविच्छिद नुरिस्याद्दोह ह्रस्वादिः शेषेण तु कोऽनिवृत्तिः स्यादिस्यादिदोषा नाभिधायमहत्ता प्रया १८
सेन पथा कुर्यं विसमाधिं कुंवेमीरदेवादिर्यां सुटोन पोदान्तत्वेसि हूँउ दन्त विधानमागमा तु

इत्यन्तं ख्यापयतीति वदन् भ्रान्तश्च परास्तः अतिसत्वेन तत्राप्रहतेः आद्येऽन्तरीयापरिभाषाप्र
वृत्तेरेवाभावात्तत्र सेभ्यासस्मिन्सांद्यैतस्यचारितार्थ्याद्धुं भावाद्येति दिक् ऊरूय स्मिन्निति शास्त्रावायाः ग्रु
वांतरणवयवलक्ष्यवहारए दर्शनादिति भावः नन्वस्ति हूपदार्थस्य वचनसहस्राणि बोधनं दृवेच
मतन्याहूतस्यचेति अवयवत्वस्यचेत्यर्थः अन्यत्रान्यशब्दः प्रयुज्यमानो विनापीति न्यायादिति
भावः वर्णग्रहणेइति यथा कथंचिद्वर्णग्रहणेइत्यर्थः तापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् अत एव
दिदीपेइत्यादौ न दोष इति भावः अर्थेस्ति द्वंद्वं न भूतेइत्यत्र इत्यादौ तत्स्येति चित्वं रंवाधित्वा पर
त्वादिष्ट इत्यादिः हुपदेशे क्ति अकारान्तो पदिश्यमाने सत्यर्थः स्वरविधौ तथैव स्ति हु त्तिनत्वात् अत्र
तस्यवहतोहथइत्यादौ नानुदात्तत्वं भुञ्जुकारे तु अपदेशिवद्भावो बोध्यः तत्र स्वकेपरस्तु विं
मस्ववेत्तिस्यष्ठ सुधोतेतन्नैवः अत्र पतनस्तम्भ क्लोः तस्तद्वौ धेक्तशब्देन समुदायोग्रहीष्यतेइस
रलसयासुव्यापिलस्यस्थाने अपु दात्तस्त्सम्भवतीसेवमर्थो द्रूसघमानस्यैवाद्रा त्ततपातन्नयदी

प्र॰ टी॰
१७

र्यो वाऽधः स्थाद्दिष्यत इति तृचि यदवन्भावेन रूपं एवं वर्णस्य विशेषणत्वेनाश्रयणे एतद् प्रवृत्तौ शेष
मुक्त्वा विशेष्यत्वेनाश्रयणेन मतमाह । किंच इमं तेति अर्थे ऽसिद्धं तम ते आदिना रूपत्रास्ते इ
त्यादि परिमहः । इमुडागमे णत्वे ति नुडागम नकारेण त्वे सर्वः तस्य पूर्वे त्वेनापदांतत्वेन नि
षेधाप्रवृत्तेरिति भावः । घनस्यापि आगम नकारस्यापि निषेध इतीस स्य भाष्येस नेनान्वयः न
नु भाष्ये पदांतपक्षे पदांतग्रहणेन ग्नाहिष्यत इति उक्तं । न त्युक्तं पदागमाइ सतयोक्तरीत्या समुला
दापस्य पदांतत्वातिदेशेऽपि केवलागम नकारस्य तत्त्वाभावात् न त्वं नु तस्याप्य पत्वे वेत्य त आह न
पाचेति च त्वर्थे वा काकालंकारे वा क्वचित्त्विष्वः पाठः अपि पिन्नेके क्रमः आगमानामि सन्नयोऽसः एम
तेन समुदायस्य मुक्तुयः अयं भावः परिभाषायां गृहीतं इति पाठः पदागमाइ स आपीति शेषः तद
नहणेन आगमिग्नाहक धर्मेण गृह्यंते तान विषयीकृपं तेन पाच आगमीपेन धर्मेण गृह्यते

तद्ग्रहणेन तद्गृह्यकधर्मेणायमुद्दिश्यविहितान्यागमापत्तद्ग्रहणीम्। नान्यनन्तत्वेपि गठस्येतेऽपि नातद्विशि
ष्टान्यपीत्यस्यार्थः यमुद्दिश्येत्यस्यार्थस्तु प्रागुक्त एव आगमीयघट्टमेवैशिष्ट्येन भासते परिभा
षाप्रवृत्तिविषये आगमविधायकविधौ तस्ट्रोपेणागमस्यापि तद्धर्मवैशिष्ट्येन ग्रहणमिति यावत्
आगमीयेनयेन शब्देनबोध्यते तेन तेन शब्देनागमस्य समुदायस्य चकार्यानुसरणेन बोधनमिति फलि पे
तोऽर्थः स च प्रागुक्तोमले तत्र समुदायस्य तेन बोधनं लोकन्यायसिद्धमुक्तं। आगमस्य तेन बोधन
मपि लोकन्यायसिद्धं अंगुल्याद्यवयवेऽङ्गुल्यादिव्यवहारदर्शनात् इदं भाष्यमप्यत्रागमकमिति
इत्याशयकेनापि भाष्यविशेषणं संगतमिति निष्कृष्टः पाठः ननु हृत्वामर पदावयववद्भ्रमः पुरस्याजा
देः पदस्येति व्याख्यानस्यैव सिद्धान्तत्वेनाऽस्यैकदेशयुक्तमतावलंबनकत्वेनासिद्धान्तत्वात्पदोपो
इत आह किं वगुणादेरिति अन्यथेति विशिष्टेन तद्भावेऽस्यार्थः सर्वत्रांतरतम्याभावस्यतुल्यता

प्र॰ श्रो॰ तद् इति भावः तत्रैतिविशिष्टे तदेषत्वं चेत्यर्थः पतद् इत्यादि विशिष्टेन त्वे संमतिमप्याहातत एवेति विशिष्ट
१८ स्यतत्वादेवेत्यर्थः भाष्यमित्यस्य संगच्छते इति शेषः तदेवाह गुणाद् इति पततुभ्यां तारूपः नेदीत्यादि ज्ञा
पकमात्रसाध्येयमिति तन्न लोकन्यायसिद्धत्वस्योक्तत्वात् तत्र एव नयनलाहात एवेति तथापरि
भाषांगीकाराद् एवेत्यर्थः अन्यथा अपदोन्कार्पितत्वमिसाद्दाविरोध्यवहितत्वादेव वृद्धि एली
ध्यामि लोपयोरपाद्दया किंनिषेधैतिभावः तथाचाघेसृत्रं हृतीपेंश इत्यमनिरोति निषेधकं चरितार्थमित्य
र्थोवोध्य आदिनाऽध एलीत्यादिनिर्देशपरिग्रहः नन्वनागमकानां सागमकाआदेशाद् इति
सिद्धंतात्स्यातिवस्त्राव प्रासद्व स्पादि निषेधार्थेतपा नेदीत्यादेः सापत्स्यमिति क पमे तजज्ञापक एम
त्वं तस्येकिंचसमुदायस्य तत्वामि संशरूपावयर्थेपते नैवगतार्थत्वाद् तन्माहानागमेति अयमर्थः १८
सत्यकतेये तीसन्नान्वयः पपाश्रुतार्थतासयैवीजप्रतिपादनपूर्वकमत्र हेतुमाहाधेधातुके

नैमर्दूमनी

सार्द्रिकस्यनेनेसंजेन तथा च साहेतौ स्तनीयानुपपत्तेस्तभेदे स्तनीपात्तद्भिन्नापात्त्रथोपपत्तिस्तन्न
लकेसर्थः नुपपत्त्यर्थापत्तीतिप्राहुरसुसुगमः वाक्यांतरे तितद्दहितार्धधातुकवुद्धौ सेटर्धधातुक
वुद्धिरित्यादिरूपेस्यादिः नसार्वेनहपंस्यादीनिवार्धिकमित्युक्तत्वाद्दादीतितेनहस्तिसर्वेषामिसा
नेत्यात्पर्य म... हि... नति
दिपमिस्तहः एवं चाने वुद्धिविपरिणामस्वीकारे चेत्सर्थः नापि आगमस्यापि विपरिणामइत्यस्यतस्मान्न
मित्यर्थः नन्वस्त्वेवं तथापि तद्दत्ततेनगतार्थत्वादितदवस्थमेवातस्माह स्थानिवदितिः ईदशोति
अनागमकानामितिसुतैत्यर्थः साक्षादितिहनोवधेस्यादिनेतिभावः ननु वुद्धिविपरिणामस्यत
त्रापिसत्त्वादविशेषोऽतस्माह किंचैवमिति ईदृशादेशस्यापितत्रनहसोसतीत्यर्थः यतः स्था
निवद्भावेन सर्वत्रेतिशेषः स्थानिवद्भावेव कार्यप्रवृत्तेत्ति परिभाषाया अप्रसंगे हेतुः तस्यतद्वुधा
कार्यकरणेतिदिश्यमानस्यैवजायमानत्वेनफलाभावान्नेद्दप्राप्तिरितिभावः अप्राप्ते सत्यं ज्ञापि

२ आदेशणातिरिक्तकार्यैस्तापूर्त्वेनस्यानिवन्धाववैयर्थ्यापत्तिरूपदोषाभावाशाह
निरस्तणामिति

२ अनन्तेदेशस्यापि गृहणेलब्धे यांतरम्

प्र॰ शो॰ १६

वदिसाराविनिशेषः ननुतरवुद्धिविषयत्वेनतत्वेपिवस्तुतः स्वरूपसन्निर्दिश्यमानत्वंनतत्रेसमुदायप
त्येतिनोक्तदोषोनिर्दिश्यमानेतिपरिभाषापाः फलसत्वेनप्रवृत्त्याँ आह स्यानिवदितिपरत्वादि
सस्यत्रपादेशापेक्षपेमादिः संगतिरितिनिर्दिश्यमानेतिन्यायेनशंकायाएवाभावाद्ज्ञानेन
तत्करणेप्यितंविहायसमाधंतरकरणंसंगतिरितिभावः नैतथाचतद्विषयेनदप्रवृत्ति
सिध्याकिंचैवंसतीतिदोषापसानोक्तदेशस्यतत्रग्रहणमितिनतेनगतार्थत्वादीतिभावः
नन्वेवंश्रोत्रादेशस्यतत्रग्रहणंनानुमानिकादेशस्येतिसिद्धं तथासतिरारुरिसादेदोषा
पत्तिरतआह एरूपेतितदंतेतिनिसत्वानुपपत्तिमूलिकयेसादिः अर्थवत्सेवस्थान्यादेश
भाववविश्रांतेः शब्दरूपंविशेष्यमादायवर्णग्रहणेतदंतग्रहणादिभावः वाक्यस्यैवहरितारे रम
रेवइदंचमध्यमणिन्यायेनान्वेतिएवेनापठितागमस्यलोपानुमानिकवाक्यसदृशवाक्या १६

हृत्तिः आदेशग्रहणे तिस्थानिवद्भि सुत्रेणैव संबन्धिशब्द महिम्ना आदेशग्रहणे पेसिद्धे पुनरादेशग्र
हणसामर्थ्यादिसर्थः तस्यैतादृशसमुदायादेशस्य तथा चश्रौतस्थान्यादेशभावेन तदनुपपत्ति
मूलकं तं पाकल्प्यमानं तादृशस्थान्यादेशभावे च न [illegible] स्पष्ट त्रिर्न स्वागमस्य लोपेतन्नेति फलि
तमिति नो तकशेषहृदयमिति वोध्यं ननु एवं अपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्याहृतोपि मागाद्यचः परे स्यादि
नामसंगतिवक्षेनावयवावयविभावस्य तत्र स्वागमघटितमाइस स्यापि संगतिरेवात आह अनु
मातिके तिपर्थैं स्यादिः नासंगतिरि तित्तथा ऽन्यापिश्रौतावयवावयविभावस्य न स्वागम इति प
टागमाइसेत्स्य ति स्या [illegible] हतेवेति पूर्णिदपदतो स्यादेर्नदोषइति शेषः उक्तन्यायात् अनुमानेन
के स्यादेरनयस्याप्रहृत्ताननुपयोगित्वं स्पष्टमेव मांसंगीक्रत्वकल्पनापेक्षया ही एवमेवोचितमिति
वोध्यं पतु अन्य पक्षे आगम संज्ञा स्येवति तत्र अनागमकानामिस्यादिप्येवहारसंगतेः किं
चानेरवपेकवृद्धिनिमज्जन एवं क सावपवकवृक्षन्मज्जुनेनागमत्वव्यवहारस्यापि निर्वाधत्वा

व

प्र॰शे॰ २० 20

तत्किंचनिमत्तरक्षणायेहरिमाहाविव अत्रापिवुद्धिविपरिणाममात्रस्वीकारेण समुदायेगो
णादेशव्यवहारेणाप्रयवेनदपगमोनयुक्तः भिन्नान्निष्ठत्वेनाविरोधाद्दितिक नद ध्वनय
न्नाह एतेनेति उत्तरीत्याभिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थः इदं सर्वेसमूलपति । एतत्सर्वमिति परिभा
षान्तर्व्याख्यानमनागमकानामित्यादि सर्वं च सर्थः तत्र हि प्रमित्याद्युपतीत्यादौ तद्भावायक्त
तेसमानेशाब्दप्रतिषेध इति वार्तिकमर्थवद्ग्रहणपरिभाषपारवंऽपि त्वाप्रतिज्ञापयतीसन्न
त्ययेवाव्याप्तिमाशंक्य न तवापेवतोऽस्थागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्याद्युक्तानिषे
धागमशासनमपृक्तमित्याशंक्याविशेषादेशशासनं यथा वुद्धिविपरिणामेन तथाऽन्यापी
त्याशयेनादेशास्तु हीमे भविष्यन्तीत्यनागमकानां सागमकास्तु कथं सर्वे सर्वपदेत्याद्युक्तं आदे
शाइत्यादेरिमे आगमत्वेनव्यवस्थितमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तु सदृशा एम
भविष्यन्तीत्यर्थ इति वोध्यं ११ एवं वेदागमादि संगीकारे अनेन पूर्वसंगतिरुक्ताने पंजापकलोक २०

तेऽन्तरस्य न्यायप्रसिद्धं किंतु सूत्रार्थे भ्रमः तेनाह षष्ठीतिय द्यपि षष्ठी स्थाने इति सूत्रप्रसिद्धार्थकं ना
पेक्षितं तद्विवे नैवांतरंगत्वादिना ऽव्रताहृ शस्य लेस वेत्र स्थानसंबंधलाभात् तथापि वा न र्थेक्या
नस्यैवायमर्थ इति भाष्ये उक्तं सीरदेवादिभिरपि तथैवोक्तं तथा च बुधबोधनाप सूत्रमता
वलंबेनाह वत्तेन इति तन्त्रस्य स्य प्रसिद्धं के बाहाहत त्रेति नयो में ध्ये इत्यर्थः साप्यं वस्यमा
णः तमेवाह षष्ठं न मित्यादि इतीयं तेन प्रसंपन्न हलोऽइति परिभाषया षष्ठीपदेन तदंत
स्य हाहाह षष्ठ्यं तमिति निर्दिश्यमानस्य वदाध्याहाराऽऽह हल्निर्दिश्येति तदर्थमाहीद्धार्थे तिन
नु सूत्रे ओद्धार्यमाणस्य नन तत्संबंधः किं तु प्रयोगस्थस्यात आह उच्चार्यैति सर्वेवाक्यमि
ति न्याय सामर्थ्यं तु परिभाषायाः पूलवती वाच्यीह एवेति नन्वेवं सुपद उच्चादेसादि सि
द्ध यपि अति स्पइ स्यादे पोषः अत आह निर्दिश्येति उच्चार्यमाणस्य सजातीयावयवरूपमेव

प्र॰ शो॰ २१ वेसर्थः इदमर्थमध्याहारलभ्यं अत्र पक्षे सुपद अपि वदि साहैव पदे शिवभ्यावेन सिद्धिरिति
भावः स्यानस्यासंबंधत्वस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वात्राह स्यान नेति निवर्त्स्यनिवर्त्तकभावेनेम
र्थः योगेतिकर्मोणि घञित्याह पुत्र नइतिएव व्यावर्त्स्यमाह नेति प्रतीयमानं संप्रतीयमा
नसज्जानीयं प्रतीयमानं सज्जातीयावयवरूपं वदतीति तेनेदमिति पाठः इसर्थं संनेनसिसपा
ठः तेनेदमिति उत्तार्थक तत्सूत्रे एोक्त वचनं समूलमिसर्थः पहा उभयत्रार्थ इत्येव पाठः अ
यमिसस्योक्तवचनस्य परः सर्थं स्तदेवाह षष्ठं नमिसादि सिद्धमिसं तेन इसर्थं इति हितीयसू
त्रस्येति भावः अन्यसर्वे प्राग्वत् एवं साधितं रिभाषापा व्याख्याय पक्षे शंकते नचेति इसादे
इसादिविषये मालीभवतीसाहैः शेषाभावादिति ज्ञानेः स्वतो निर्दिश्यमानत्वाभावेपि नां राम
तरीयकतपातत्त्वासपरोक्षारि नयातिहारकं तदस्येव ज्ञातिश्च सर्वेत्राविशिष्टेवं चोद्यापमाए २१

९१

त्वमारोपानारोपसाधारणमतोनवस्तुमात्रगत्वंयासंगतिरपीतिभावः नन्वेवमपिव्यक्तिप
क्षे दृष्टस्तदवस्थएवातआह किंचेतिः पतदितिशेषः अहरणकरणस्येतिप्राह कारणुदित्यत्र
सर्पः कार्पबोधनात्कार्पभवनबोधनात् अन्यथा एरनेकावन्मोः सुपीस्याशैतेघांग्नहणे
प्यनिर्दिश्यमानत्वाभ्दसुधिपोपरणः मास्पिरेवुनेतिनिषेधवैयर्थ्यं स्यादमेवधातोरनुष्टसा
नाद्दृशानिर्दिष्टत्वेपिह्रस्विकारांतादेरेवनस्यनत्वं ननुदीर्घेकारांतादेः विध्यनुरिस्याशेसरिस
स्यपदमंतमात्रबोणिचमनुवलोपस्ततः धिपपदः पङ्वविस्यादेोमोः सुपीसस्यचारितार्थ्य
मितिभावः ननुएवमपिइयङुवङोर्दिः लंव्यर्थवोरिसुत्वा अनयातयोरेवभवनादन आहे
पदितिइहवोरितिसंभवतीतिमापेनधातोरेवसमानाधिकरणंविशेषणंनान्यपोर
संभवादव्यभिचा[illegible]तदाहेवर्णोवर्णेनेतेतिधातुश्रुभुवामितिपाठः सर्वमूलत्वेनाभ्युपहितेत्वा
द्गुत्वंनस्यपूर्वेनिपातः अतएवाग्नेधात्वादीनामिसुप्तिः सत्रेतुमो नत्वान्तदावित्रस्यपाः

प्र॰ शे
२२

स्याच्चेत् स्वेनतथाप्रयोग इति वो ध्वं इत्यर्थेन अविभक्तुधात्विति सस्येति शेषः अपि वर्णसमुदाय
कः निर्दिष्टत्वात् प्रायुक्तरिस्यायस्या संभवं निर्दिष्टत्वात् एवं चतत्वो विशेषेपि प्राधान्यात् श्रुत्य
वोऽजः युक्तसंभवाप्त्वं तेषामेवस्यादिति नानपावारणामिति डि. त्वमावश्यकमिति भावः नन्वे
वमपि रीड्सिङ्सोऽर्डि त्वंमर्थं तद्धो वर्णवसमुदायस्यानिर्दिष्टत्वादनपैव निर्वाहात् न चा
गस्येति अधिकारप्रासमिति तिनदपि नयानिर्दिष्टमेवेति वा अन्तोपि अमि प्रसक्त्यानस्यत्वा वता
तेऽप्यगात्स्थानित्वेन नन्त्वं न विधिं विनानत्वादेशप्रासस्या अवश्य वाच्यत दंतग्वि योतत्वतद
भावबोधकत्वेनस्थनित्वानिवारकत्वेनास्यात्तत्राविघमानस्यापि निर्दिष्टत्वस्याप्रयोजकत्वा
न्यतएव भ्राकृधात्वादोसन्नादियड्योति रेरनेकाचड्सादावंगस्यानत्वं तु एवं चानुवृत्तमान तम
त्वं अधिकारात्सत्रान्यसत्रस्यपदस्यैवेतिनवक्ष्य 'माणमिति स्थाङ्सादित्यंथा संगतिरत २२
आहरीरिति एवेनपूलांतरस्यवच्छेदः तमेवाहैतेनपितिवक्ष्यमाणादोषेणेत्यर्थः दंहित्वंः

शेषादेर्दित्वं तमेव शेषमाह हृ पेति अस्य भाष्येणान्वयः उपदेशोऽत्र प्रयोजनविशेषान्निर्देश वि
नोपदेशोऽर्थः हृस्तन्निति अनेकाल्शित्सर्वस्य संसस्य सत्वसिद्धिरिति भावः विरोधादिति तत्रापि वर्ण
ग्रहणेनुवृत्तीसेनदमवृस्यापत्तेरिति भावः नन्ववतरणस्य पदाग्रमाइत्यायुमाग्नलपवि शि
भाव षस्यानिर्देशामतद्भावबोधकत्वलाभात्तु पदइस्याष सिद्धिः सामान्यतः सर्वेषामतद्भाव
बोधकत्वं तु अस्य घावि सायुक्ते स्यादुवच्च किंच प्रतीयमानादेशाभावो निर्दिश्यमानादेशाना
चेति समुदितः परिभाषार्थः स्यात् चोभयस्ववासादः पदि सादेः प्रवृत्तावपि प्रवृत्तेनतथेति
परिभाषा अप्रवृत्तो दस्यादिसादेनेन न्यायेन दोष एवेति नदवतारणमेव तावदसंगतमतः
पर्यवसितमर्थमाहानयोरिति स्वं चोभयलब्धविशिष्टद्वयं प्रतीयमानत्वेन विवक्षितं नत्विद्वं प्रा
गुक्तरीत्या सोपार्यमाणत्वेन न विवक्षितमिति न दोषः तथा चोपदुइस्थितत्वेन न थोक्ता वपित्त नस्याप्यु
पलक्षणं किंच परिभाषाया नियमविधित्वपक्षे यथा पाठेपि प्रासविभाषावत्तद्भामात्रबोधे एवा

प्र॰शे॰
२३

अतासयैतत्सत्वं तु सतिसंभवननत्वात्तत एव सुपरइति व इत एवापि वद्विसादैपि वा पादेशाइ इसा
द्विसत्र एवं सर्वेणा भाव स्वान्यथा तदापत्तिदुर्निवारे यात एव कुदेशविहृतन्यायेनानि ज रश्ले ज र
सु कोऽन्यथा तद् संगतिः स्यच्छेवणं वं च न द्वितीयमपि दूषणमिति भावः पदांगा धीमस्य सूत्रम पंच
त्वा सह पेनेति ततः परादेः कार्ये स्य घ त्वादाहस्यानित्वेति स त्र त त्तथैव त्वाभादि ति भावः लक्षस्य
चेति विशिष्टस्य तत्त्वाभाववोधत्वमिस र्थः इदमुपलक्षणं स्थलविशेषेऽ लोप्य परिभाषा लक्षस्या
पितस्याभाववोधनमि सपिवोध्यमिदमनु परमेव स्फुटीभविष्यति अनेनैव क्रमेणानयो रुद्धा
हरणे आहतेनेति अस्य वचनस्य तदुभयं द्विवोधितेन त्र न द् वोक ध वेने पर्थः आदिनाऽपिव
तत् वेशाकदूर्यो द्वे परिग्रहः केत्तुमिरवं इपि तुमिद्धं तमाहावपाचेति स हे ति शेषः त्या हीतां लरनेका
वः इत्या दाविति भावः आदिनाऽऽहोरिसस्य परिग्रहः तस्योदाहरणे मसृं वद्व वचनेनाने कालि एम
सस्य परिग्रहः समावेश एवेति आधिकृतं गादि उपात्त यदा घनेकाजादि अवछेदद्वाराण एनघ २३

वस्यापकत्वस्य अपि तेषां संभवादिति भाव एवं तत्पवच्छेदमेवाह न वाध्येति विरोधेति घटविन्निषयल
त्वेप्येत्यत्र हेतौ हेतोषाभावेन तत्साध्यकत्वस्यैव न पासाध्यत्वेन धर्मेहूयाक्रांतत्वस्यैकत्र संभवेन चतद्भा
वादिति पर्यः अन्यथा परत्वात्तेषामेतद्बाधकत्वापत्तिरिति भावः नन्वेवमंगांगिभावापत्तिस्तहूदतन्मा
हनाप्यमित्तिप एर्थत्वेन विधूपकारकत्वेन गुणानामित्ति त्यातून्नन्वेवमपि पेन विधिपर्हागमाइ
सुभयबोधितस्यातितोनेकालि संत्रससवैपदेन स्वहणादनपासहतस्य विरोधेसभंवेन वाध्यक
भावापत्तापरत्वाद्इनेकासिसम्प्रवृत्तासुपहोतिजेरसो विसाघसिद्धिरेवातन्माहानेकालेतिएवेन
तदुभयबोधितस्याहतिः तथा चतेनापि समावेश एवं पदत्र इसाद्यवण्यादेशौः पाणिनिकृतस्यानुशार
णानुमानात्तेषां व्यवस्थापत्वाद्धानदोषइतिभावः कौस्तुभोक्तिं खंडयति यत्वितिपरत्वात्सर्वादे
शविषये स्याच्छारिताप्यतेनैवहि अस्याः समावेशस्तथाभाष्ये उदाहरणात्तत्पोस्तुकनैचारि

प्र॰शे॰
२४

तात्पर्यमिति नद्भावः उदःस्थादिति सूत्रेति पाठः पदिति सूत्रभाष्ये उदःस्थादितिलस्य विषयेऽभ्यादे
शितिसूत्रविहितेऽपि संचारितत्वादित्यर्थः इदमुपलक्षणं नसत्रेति तिशब्दे शितिसूत्रे वा लोपस्य प
रिभाषाविषयेऽपि संचारितत्वादित्यपि बोध्यं किं चोक्तरीत्या तेषां पूर्वस्या एकत्वे संभव
ति बाधकत्वकल्पनानौचित्यमानत्वभावाधेनैवोपपत्तिन्यायानुसरणसिद्धिवोध्यं एतयोः एकार्थकपो
त्तयोः वाधिकेति व्यंतरंगत्वादितिभावः तद्विषयत्वेति घ॰ सेऽनपवादेन सिद्धेः घकवित
निवृत्तपतेः घविदवचेन द्विषये ऋकारीसाः लोसस्येक्षादि प्रवृत्तावपि अनवाधितन द्विषयत्वाके
शे एत्नः कचेल्या नेन प्रवृत्तिः उभयघविषयत्वात् एवं च समः सुटिता समस्योरित्या शेषे नेति वि
षये एत सवल्या नप्रवृत्तिः सुवचेतिनदोषः सः स्याद्धि समः सीति वत्सद्ग सनुवृत्तिरप्यं समु एम
ववेतिभावः तद्विशेनेरितीति पाठः नत्वाहिपरस्येति चेत्स्यनेनैवा ससपलोपे सिद्धे सूत्रारंभ २४

सामर्थ्यात्समुदायस्य निर्दिष्टत्वात्स्थानादेशवारणापत्तिर्न हलो हृतेष्वं समस्य कुतो नेति प्रश्ने
निर्दिश्यमानेतिवारणपरोत्तरभाष्यप्रतीकेनाग्रपरिभाषाप्रवृत्तिरिष्टा न हि सा न पो वोधि
का उत्तरहेतोस्तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्य उपस्याप्रवृत्तौ सर्वस्यादेशोऽन्त्यो पराति मा
प्योक्तनामिति तेनोक्तं कैयटः सनेनाक्तचिः सूचिता उत्तरार्थे स्पष्टत्वे पिनानर्थक इत्यस्याप
साख्यानपरत्वसिद्धान्तभाष्यविरोधानध्ययोजने यमनुचितान्यसरत्वा स्यात्तन्न वैवं भाष्य
व्यासंगतिः एकदेशपुनेनप्रकारान्तरेपासुयोजनस्यानन्तथा हि छपोदेशनोविना देशः श्रुतिव
प्रयपञ्चतिप्रसेः सुमतिप्रसेविंशतिदेशास्ति च प्रसयञ्चतिसाधुत्वापत्यमनावपिवातुतः श्रु
हूह्ठेवानर्थकत्वेतिमभिप्रेसापेयप्रनीतिन्यायेन तां पाणिनालोन्यस्येत्स्याप्रवृत्तान्यनपा
सर्वोदेशइत्येवं च समकरेः शिमताभिमापकमेवततन्मभाष्यमत एवोद्योतेः स्मेइत्सकेसिद्धं
नत्तुकैयटोक्त एवं इदमेवमक्षेपितुमिविशेति सूत्रपर्यंतं गमनमन्यथोक्तार्थे स्यापष्टीस्था

प्र: शो: नेदमस्यैवकेयदेनोक्तत्वेनतावत्समर्पितगमनेप्यर्थमेवेतिबोध्यं: इतिकेचित्तु वस्तुनस्तु इयंचरि
२४ ५ भाषातपोविषयेष्ट्व प्रकारान्तरेणाबाधितास्वं सपरिभाषाविषयेत्वस्यार्पितत्वस्वभाव
९५ बोधिकेतिनम्प्राप्याकृतं नैतावतातपोनिर्विषयत्वप्रसंग: सामर्थ्यसहकारस्यालेप्यत
थाभीकारात् एवं चस्यलोविशेषेनत्वा धकत्वेमपिभगवतोऽभिमतंपुक्तं चैतेनन् पपोप्यसंबं
धेनानिर्दिश्यमानत्वस्यापिवक्ष्येतनपातस्यात्मपरिमाणाधर्मेतुस्यतयासंख्यादिवत्संग्रान्ता
धिकपोरसत्वेनाधिकेतत्वप्यवच्छेदवघटकत्वेननिर्दिश्यमानरूपेनेप्यतत्संभवात्: एवं
चैवंप्राप्य